

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

*Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog'istonda
xizmat ko'rsatgan fan arbobi*
**YULDASH MATKARIMOVICH
IBRAGIMOVNING**
100 yillik tavalludiga bag'ishlangan

**«GLOBALLASHUV DAVRIDA TURKIY
SHEVASHUNOSLIKNING DOLZARB
MUAMMOLARI»**

mazmuniidagi xalqaro ilmiy-nazariy

ANJUMAN MATERIALLARI

23-noyabr 2022-yil

Tosunov
2022

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI**

*Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda
xizmat ko‘rsatgan fan arbobi*

**YULDASH MATKARIMOVICH
IBRAGIMOVNING**

80 yillik tavalludiga bag‘ishlangan:

**«GLOBALASHUV DAVRIDA TURKIY
SHEVASHUNOSLIKNING DOLZARB
MUAMMOLARI»**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy

ANJUMAN MATERIALLARI

23-noyabr 2022-yil

Тошкент
“FIRDAVS-SHOH”
2022

UDK- 811.512
ББК 81.2ўзб-2
G-54

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI O'quv-uslubiy Kengashi tomonidan 2022-yil 10-oktabrdgi 2-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan

Maqolalarni to'plovchi va nashr uchun mas'ul:

U.Yu. Ibragimova,

O'zbek tili kafedrasini o'qituvchisi, dotsent. *Maqola va tezislarning ilmiy saviyasi, ma'lumotlarning haqqoniyligiga mualliflarning o'zlari mas'uldirlar.*

Mas'ul muharrirlar:

Sh.Buranova,

p.f.n., dotsent, O'zbek tili kafedrasini mudiri;

U. Yu. Ibragimova,

f.f..doktori (PhD) dotsent.

Tahrir hay'ati:

- Q.A.Qodirov,** NukusDPI Yoshlar bilan ishlash va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha prorektori;
G.Qurboniyozov, O'zbek tili kafedrasini dotsenti, filologiya fanlari doktori;
Sh.M.Buranova, O'zbek tili kafedrasini mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent;
U.Yu.Ibragimova, O'zbek tili kafedrasini o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;
G.A.Yusupova, O'zbek tili kafedrasini katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);
S.J.Shinnazarova, Qoraqalpoq tili kafedrasini dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Taqrizchilar:

- N.Q. Murodova,** f.f.d., professor, Navoiy davlat pedagogika instituti;
I.O'. Darvishev, f.f.n., dotsent, Namangan davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasini;
Z.Yu.Ibragimova, f.f.n., dotsent, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasini.

Globalashuv davrida turkiy shevashunoslikning dolzarb muammolari xalqaro konferensiya to'plami [Матн]. – Тошкент: “Firdavs-shoh” nashriёti, 2022 й., – 470 б.

Ushbu to'plamda globalashuv davrida shevashunoslikda ilgari surilayotgan yangicha ko'z-qarashlar, o'zbek adabiy tili va sheva munosabati, shevalarning tuzilish xususiyatlari, turkiy tillar shevalarining yangi tadqiqotlari, turkiy shevashunoslikning milliy-madaniy xususiyatlari, tarixiy dialektologiya, dialektal leksikografiya, dialektal onomastika singari masalalar tadqiq etiladi.

To'plam filolog o'qituvchilar, doktorant-tadqiqotchilar, magistrantlar, talabalar va ushbu soha bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

ISBN 978-9943-8752-8-9

© Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, 2022

© “Firdavs-shoh” nashriёti, 2022

ИҚОН ШЕВАСИДА СОН СЎЗ ТУРКУМИ

Хидралиева Зоҳира Рискуловна,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
катта ўқитувчиси zaxira.999@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада шимолий ўзбек шевалари ўғуз лаҳжасига кирувчи Иқон шевасида соннинг ифодаланиши, унинг маъно турларини ҳосил қилувчи ўзига хос фонетик ва морфологик хусусиятлари тўғрисида фикр юритилади.

Калит сўзлар: адабий тил, шева, лаҳжа, санок сон, дона сон, чама сон, тақсим сон, мураккаб сон.

Abstract. In this article, the expression of number in the Ikan dialect, which belongs to the Oghuz dialect of the Northern Uzbek dialects, and its specific phonetic and morphological features that create types of meaning are discussed.

Key words: literary language, dialect, countable number, unit number, odd number, divisible number, complex number.

Иқон шевасида сонни ифодаловчи сўзлар ва унинг маъно турлари барча ўзбек шевалари каби адабий тилдан ўзининг кичик фонетик ва морфологик хусусиятлари билан фарқланади. Масалан, айрим санок сонлар талаффузда ўзига хос: *бър//бъ, и:ккъ, үш, тө:т, бе:ш, а:лтъ, йе:ттъ, сә:ккъс, то:ққс, о:н, о:мбър, о:ннуш, о:нтө:т, о:мбе:ш, о:на:лтъ, о:нийе:ттъ, о:нсә:ккъс, о:нто:ққс, йъгърмә, о:ттъз/с, қърқ, е:ллү//е:ллүв, а:лтмъш, йе:тмъш, сә:гса:н, то:хса:н, йүз/с* тарзида ифодаланади.

Дона сон шевада адабий тилдаги каби *-та* аффикси ёрдамида ҳосил қилинмайди, балки тўғридан-тўғри санок сонлар келтирилади: *тө:т ба:ла, үш а:дам, е:ллү қой, о:мбе:ш си:р, йүз а:т* каби.

Шунингдек, нарсаларнинг микдорини доналаб ифодалашда санок сонлардан кейин *да:на* сўзи ҳам параллел қўлланади: *о:н (да:на) пайпақ а:дъм, тө:т (да:на) на:нь ба:р, е:ллүв (да:на) кә:сә кәрәк, йүз(да:на) қа:шьқ а:дъм.*

Туркистон гуруҳининг қарлуқ-қипчоқ тип шеваларида эса, дона сонлар *-әв, -ав, -өв* аффикслари орқали (*бърәв, екәв, ушөв, төртәв, беиәв, алтав, йетәв*) ифодаланиши қайд этилган ва ушбу ҳолат қозоқ тилининг таъсири деб баҳоланган [3. 241]. Шуниси характерлики, миграция зонаси Иқон ва Ибота шеваларида тўхтайди.

Шевада микдорни чегаралаб ифодалашда *-гина* аффикси ўрнида *-ақ* аффикси қўлланади, унли билан тугаган сонларда аффикс олдидан *й* ундоши орттирилади: *иккитагина ~ и:ккъйақ, олтитагина ~ а:лтъйақ, учтагина ~ учақ, бештагина ~ бе:шақ, ўнтагина ~ о:нақ* каби. Фақат 1 (бир) сони чегаралаб ифодаланганда *-жәк* аффикси қўшилади: *би:йжәк (би:йжәк қы:зь ба:р; би:йжәк ө:зь қа:дъ...)*

Тартиб сон -нжъ, -ънжъ, -нжъ, -ънжъ аффикслари орқали ҳосил қилинади. Масалан, *бърънжъ, тө:тънжъ, а:лтънжъ, а:лтмъшьнжъ: Мә:ҳтәпнъ то:хса:ньнжъ йль пьәтъргәммъс. Бърънжъ йль о:қъшқа кърә:ммәгәммә.*

Тақсим сон адабий тилда *-тадан* (*бештадан*) аффикси ёки микдор ва дона сонларни жуфтлаш орқали (*беш-беш, бешта-бешта*) ҳосил қилинса, шевада санок сонлардан кейин *-дън, -дън//тън, тън* аффиксини келтириш орқали ҳамда сонларни жуфтлаш орқали ҳосил қилинади. Масалан: *и:ккъдън, үшдън, бе:штън, а:лтъдън, йе:ттъдън*: *Ҳәр би:ръмъс тө:ттън та:л э:кдък. Ҳә:ммәгә о:ндън тә:гдъ. Күн бо:йъ и:шлаб ҳәр би:ръмъс би:(й)-би:(й)дън на:н а:ламъс. И:ккъ-и:ккъдън қа:гун та:рқаттъқ.*

Жамловчи сон -әлә // ала, -әв // ав, -ләп // лап аффикслари ҳамда III шахс эгалик кўшимчаси *-съ, -съ* ёрдами билан ҳосил қилинади: *И:кқәлә ба:ласъ о:қъишта. А:лтала кә:лън би:р-би:ръдън йа:хиъ. О:нала а:тъ йо:гальптъ. Үчә^у(в)ъ қалън е:ш. Бе:шьсъ бъ хы:л. Тө:тъсъ тө:т хы:л.*

-әлә, -ала аффикси, одатда, жамлик маъносини таъкидлаб ҳам келади, яъни *-әв//ав* ёки *-съ//съ* аффикси ёрдамида ҳосил қилинган жамликни таъкидлашда ҳам юкламаси иштирок этса: *Тө:тъсыйәм бъ ти:нгә қъммат – Тө:тәвыйәм бъ ти:нгә қъммат* каби. Лекин, *-әлә, -ала* аффикси иштирок этган сонларда ҳам юкламаси қўлланмаса-да таъкид маъноси англашилади: *Тө:тәләсъ бъ ти:нгә қъммат. И:кқәлә же:нъ Қарагандада, до:хтърльққа о:қъйдъ. Кә:рәг о:са а:лталасънъ жа:йъга о:тқъзъп қо:йа бъләмә.*

-ләп // лап аффикси: *Йо:лда о:ннап, йүзләп мә:ши:нә қа:п ке:деттъ, дедъ-гу. А:гасъ, ҳәр йъль икқъләп, ү:шләп те:лешкә о:т, чү:шьръп пә:рәдъ.*

Чама сон шевада, асосан, санок сонлардан кейин *ча:эльқ, чамасъ, жо:басъ* каби сўзларни келтириш орқали ифодаланади: *Қудага йъгърмә ча:эльқ әйәл, о:н ча:эльқ ә:ркәк ба:рса йе:тәд(ъ). Пә:тнъскә чамасъ тө:т то:ққъс кү:лчә са:ламъс. Дә:дәм жо:басъ а:лтъ сә::т и:шлә:йдъ.*

Барча ўзбек шевалари каби [4.186; 2. 195] Иқон шевасида ҳам кетма-кет келган санок сонларни жуфтлаш орқали чама сонни ифодалаш жуда фаол: *и:ккъ-үш, үш-тө:т, бе:ш-а:лтъ, йе:ттъ-сә:ккъс, о:н-о:мбе:ш* каби: *А:станада о:қъп, ш^вйа:қта үш-тө:т йъл и:шләп кә:гән.*

-чә, -ча аффикси: *о:м бе:шчә а:дам, о:ттъсча қо:й, е:ллъкчә а:т, йүсчә та:уқ. Бъ ки:ла а:шга бъ ки:лача гә:ш са(л)саң йе:тәдъ. Кә:ттә ба:лам бъләм кә:ннъм Кә:ре:йәгә ке:ткәнъгә а:лтъ йълча о:п қа:дъ.*

Чама соннинг -тәчә//тача аффикси шевада учрамайди.

Бирор кун- бъяа:р кун : бъяа:р кун учрашармъс, бъяа:р а:дам та:пълар.

Каср сон адабий тилдаги каби махраж чиқиш келишигида, сурати бош келишиқда: *бе:штън би:ръ, тө:ттън и:ккъсъ* каби ифодаланади.

Таркибли сонлар. Шевада таркибли сонларни ифодалашда ўзига хослик мавжуд, Масалан: *и:ккъ то:ққъс – 18, и:ккъ сә:ккъс – 16, тө:т то:ққъс – 36...*

Мураккаб соннинг ифодаланишидаги шу каби ўхшашликларнинг Наманган вилояти Уйчи шевасида ҳам учраши (*кәтәтәм рәҳмәллий беш йигирмәйә киггән әдилә, мән тор йигирмәйә киддим*) А. Алиев томонидан қайд этилган [1. 94].

Хулоса шуки, Иқон шевасида соннинг ифодаланиши ва унинг маъно турларини ҳосил қилишда ўзига хос фонетик хусусиятларнинг кузатилиши билан бирга, ўзбек адабий тилидаги морфологик шаклларнинг барчаси ҳам

функционал эмаслиги, балки уларнинг ўрнида бошқа аффикс ва сўзлар қўлланиши қайд этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алиев А. Ўзбек тилининг Уйчи шеваси: Фил. фан. ... номз. дисс. – Т: 1959. – Б. 94.
2. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси: – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 186.
3. Мухамеджанов К. Арёальное исследование узбекских говоров Южного Казахстана. Дисс. ...докт. филол. наук. – Ташкент: 1981. – С. 241.
4. Носиров Ш. Ўзбек тилининг Қўқон шеваси: филол. фан. номз. дисс. – Т, 1965. – Б. 186.
5. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2010.

Нурова Ю.У. Паремалардаги озиқ-овқат номлари этнолингвистика объекти сифатида	272
Sariyev Sh. Madir kulolchilik leksikasi talqini	275
Отениязов П. Қарақалпақ халық ертеклеринде көркем сүүретлеў қуралларының қолланылыўы	278
Казаков И., Жаңабаева Р.Т. Ўзбек ва қарақалпоқ тилларида йилқи сўзининг қўлланилиши	284
Abdullayev O.I. O‘zbek va qoraqalpoq tili lug‘atchiligining boyish manbalari va yo‘nalishlari	287
Karimboyeva Ch. Inson ismlariga qo‘shib aytiladigan laqablar etimologiyasi (amudaryo tumani misolida)	290
Adizova N.B. Buxoro viloyat toponimiyasining mavzuviy-nominativ tasnifi...	293
Turdialiyev A.X. Mahalliy joy nomlariga doir mulohazalar	299
Шәйхулов Ю.Д. Төрки сүзләрнең инглиз сүзлекләрендәге урыны.....	303
Yusupov S.Sh. Ota leksemali nekrotoponimlar	309
Hodiyeva M.A. Kasbi tumanidagi <i>maymanoq, tug‘lon</i> qishloqlarining tarixiy- etimologiyasi	312
Fayzullayeva T. Pastdarg‘om tumani sag‘zil qishloq leksikasidan namunalar	315
Xazirbayeva M. Qoraqalpog‘iston hududidagi turkiy xalqlar etnografiyasi.....	319
Хидралиева З.Р. Иқон шевасида сон сўз туркуми	322

IV SHO‘BA. ADABIY TIL VA SHEVALAR MUNOSABATI

Бердиалиев А. Тилнинг этник гуруҳларга хос амалий шакллари тизимида адабий тилнинг мавқеи ҳақида	325
Абдрахманов Р.Х. Сөзөзгеримнің тілдік механизмін жасаудағы дәйек қосалқылардың рөлі	330
Axrorov A.A., Begimqulova S.F. Fe‘lda analitik usulda shakl yasalish masalasi	336
Бускунбаева Л.А. Особенности функционирования контекстуально -неполных предложений в башкирском языке.....	338
Хошниязов Ж. «Қорқыт» атамасы туўралы.....	343
Lubna Ali Mohammed. Contrastive analysis of arabic and english consonants	346
Маҳмудов Р.Ж. Янги Ўзбекистонда тил тараққиётининг муаммолари.....	356
Ibragimova U. Nutqiy samaradorlikni ta‘minlashda ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplarning o‘rni	363
Shinnazarova S. T. Qayipbergenov shigarmalarinda qospa gap turidagi somatikaliq frazeologizmler	367
Said Mohammad Olim Labib. O‘zbek tilida arab alifbosidan foydalanishning muammolari.....	369
Оразбаев Э.Ю. Туркий тиллардаги арабча ўзлашмаларда ундошлар таркибидаги вариантлик	376
Rahimova M.O., Muhammadqodirova F.O. Presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishi va o‘rganilish jarayoni.....	379
Rasulova A.M. Shart maydonida modal so‘zlarning o‘rni	382

Мадаминов А. Умра ибодати билан боғлиқ ономастик бирликларнинг лингвомаданий талқини.....	384
Kudratxodjayeva N.A., Usmonova Z.N. Kognitiv fan va kognitiv lingvistika	386
Qurbanbaeva B., Xalmuratova D. Qaraqalpaq folklori shigarmalarındaǵı dialektizmlerde sinonimiya qubilisi	389
Жалилов С. Қиёсий лексиканинг долзарб масалалари.....	392
Хайтбаев О. Фель фраземаларнинг ҳозирги ўзбек ва қорақалпоқ тилшунослигида ўрганилиши	395
Chariev Ch.D. Túrkmén tilindeǵı túbir morfemalardıń fonologiyalıq dúzilisi hám buwın qurılısı	398
Бегжанов Х. Ўзбек, қарақалпақ хэм түркмен тиллеринде адам мүшелерин аңлататуғын айрым сөзлердиң типологиялық семантикасы ҳаққында	401
Ёдгоров Ж.Ж. Шеърый матнда ономотопик сўз.....	403
Темирханова Г.У. Ҳэзирги қарақалпақ тили лексикасы қурамындаǵы өзлестирме сөзлердиң тематикалық сферасы	406
Каурназарова М.К. Qaraqalpaq tilindeǵı diyqanshılıq leksikasınıń túpkilikli hám ózlestirme qatlamı	411
Nurimbetova S.K. Qaraqalpaq tilinde antroponimlerdiń leksikalizaciya usılında jasalıw modeli.....	413
Qosimova F.X., Usmonova K.E. Phonological contradictions.....	416
Tillabayeva Z.R. Nusrat rahmat ijodida dialektizmlarning qo‘llaniishi.....	419
Амангельдиева А.М., Баймакашева Н.С., Тўрғантай А.Ә. Қазіргі қазақ есімдерінің лингвистикалық сипаты	422
Курбанов Я. Организация обучения при формировании практических навыков	425
Айитбаева Ш. Тил – миллат маънавиятининг муқаддас тимсоли.....	429
Ержанова Д.К. Көркем шығарманы лингвопоэтикалық аспектте үйрениўдиң әҳмийети	431
Бозорова Р. Ш. Гидропоэтонимларнинг немис, ўзбек ва рус тилларидаги фразеологик бирликларда акс этиши.....	435
Новгородов И.Н., Шынназарова С.Ж. Происхождение устойчивого словарного фонда каракалпакского языка.....	440
Латыпов Ф. Р. Поговорки, афоризмы и философские сентенции, обнаруженные в письменном наследии древних народов средиземноморья в процессе комплексного лингвистического анализа соответствующих Текстов	449
Жартыбаев А. Е. Аймақтық топонимияның лингвогеографиялық деректері.....	557

*Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda
xizmat ko‘rsatgan fan arbobi*

**YULDASH MATKARIMOVICH
IBRAGIMOVNING**

80 yillik tavalludiga bag‘ishlangan:

**«GLOBALASHUV DAVRIDA TURKIY
SHEVASHUNOSLIKNING DOLZARB
MUAMMOLARI»**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy
ANJUMAN MATERIALLARI

23-noyabr 2022-yil

Мухаррир: Д.Улуғмуродов
Дизайнер: Б.Хайдаров

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 3996-сонли
ТАСДИҚНОМА берилган.

Босишга рухсат этилди: 08.12.2022 й.
Бичими 60x84 ¹/₈. Офсет қоғози.
Офсет босма усулида босилди.
“Times” гарнитураси.
Шартли босма табоқ 27,5.
Адади 200 нусха.

Оригинал макет
“FIRDAVS-SHOH NASHRIYOTI”да тайёрланди.
Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30.
Tel.:+99890-372-85-17